

РАСТКО ВАСИЋ

БЕЛЕШКЕ О БРОНЗАНОМ ДОБУ У СРБИЈИ

Растко Васић
УЛТ 1000 Београд
Археолошки институт САНУ

UDK: 902(497.11).637

Бронзано доба у Србији није, упркос бројним палазима и студијама, још увек познато у свим детаљима. Разлог лежи можда у чињеници да је наша територија, смештена на централном Балкану између средње Европе и Грчке, две велике области у којима је бронзано доба било изразито карактеристично и јасно изражено, имала свој сопствени развој, који се разликовао, у многоме, од културног развоја бронзаног доба у два поменута региона. Иако су одједи збивања са севера и југа допирали до нашег подручја, паралелно праћење овог развоја код нас с једне и у средњој Европи односно Грчкој с друге стране, није стога могуће. Постоје, пре свега, одређене тешкоће у хронолошком сагледавању појединих појава код нас, које нису морале бити истовремене са онима на северу или југу, као и извесне недоумице у њиховој културној интерпретацији. То се односи, пре свега, на бронзану индустрију овог доба, на одређене типове оружја, оруђа и пакита, за које се не може

увек са сигурношћу рећи да ли су настали под утицајима са стране или се могу сматрати за домаћа остварења. Умножавањем налаза из овог периода ове недоумице се лагано превазилазе и лакуне се попуњавају, па се можемо надати да ће не у тако далекој будућности бити могуће говорити са доста сигурности о свим елементима развоја бронзаног доба код нас. Ове белешке, надамо се, представљају један скроман прилог у том правцу.

Међу различитим налазима из бронзаног доба у Србији један је, чини се, остао заборављен. То је скупни налаз више бронзаних предмета, по свему судећи гробних прилога, из Медошевца код Ниша. Налаз је публикован пре готово три деценије у каталогу изложбе „Праисторијске културе Поморавља и Источне Србије“, али после тога није више помињан у литератури.¹ По свом садржају не може се рећи да је изузетан, али, с обзиром на мали број оваквих налаза код нас, посебно на простору Јужне Србије, он, свакако, добија у важности.

Налаз из Медошевца садржи:

- бронзани украс полукружног облика са концентричним рељефним круговима и трном у средини (Stachelscheibe),
- преко 40 бронзаних дугметастих полулоптастих или купастих апликација различите величине са отворима са стране за аплицирање,
- украсну овалну плочу са четири мале руне на ивици и трном за причвршћивање са задње стране,
- пет прстенова од спиралне жице,
- пет прстенова са спиралним завршецима,
- два лунуласта украса са задебљањима и вертикалним прорезима у средини,
- четири звонолика привеска – тутула,
- више комада бронзане жице, од којих два са спиралним завршецима, украшени урезима, и један обмотан жицом. У каталогу изложбе интерпретовани су као игле, али, према запажањима Наталије Ђурић, највероватније представљају делове торквеса са спиралним завршецима.²

Цео налаз је датован у средње бронзано доба на основу паралела за готово све наведене предмете на простору средње Европе и везује се за рану фазу културе гробних хумки (Hügelgräberkultur).³

1. *Praistorijske kulture Pomoravqa i Istočne Srbije*, каталог изложбе, Ниш, 1971, 43 sq. Нр. 247–267.

2. На овом месту желим да се срдечно захвалим колегиници Наталији Ђурић на подацима о овом налазу и илустрацијама које доносим у тексту.

3. *Praistorijske kulture Pomoravqa i Istočne Srbije*, 15.

Кружни привесак са трном у средини (Stachelscheibe) је карактеристична форма за почетак средњег бронзаног доба у средњој Европи и јавља се у хоризонту Koszider у Мађарској, односно Locham у Баварској (Br B I), при чему треба истаћи да се задржава и у следећој фази која би одговарала периоду Br B2/C1.⁴ Б. Хенсел их датује у своју фазу MD I/II (Mittel Danubisch I/II) која одговара Br B1/B2.⁵

Код нас су ови привесци ретки и јављају се у Медошевцу, затим у западној Србији у Горњој Добрињи код Ужица⁶ и Белој Цркви код Крупња,⁷ у Винчи код Београда,⁸ и у Војводини, на Гомолави⁹ и у Ватину.¹⁰ У нашем непосредном суседству познати су са Гласинца – Хан Осово¹¹ и из остава у Ловасу и Вуковару у западном Срему на хрватској територији.¹² Забележени су и у оставама млађег бронзаног доба у Добринцима у Срему¹³ и Великом Набрђу у источној Славонији,¹⁴ где су служили вероватно као комади намењени поновном ливењу. Хенсел помиње један комад из Сокобање који се налази нацртан у Холстеовим скицама.¹⁵ На свим поменутих локалитетима нађен је само по један комад овог привеска, сем у Ловасу, где су откривени у великој количини. У средњој Европи нађени су обично по више комада заједно, што јасно индицира начин њихове употребе – низ привесака су највероватније сачињавали огрлицу.¹⁶ Такву функцију су, по свему судећи, имали и у Ловаској остави, али даље ка југу та се првобитна функција губи и они представљају само поједине комаде импортованог накита. Могуће је да су израђивани на подручју Срема, али је, према данашњем стању истражености, то тешко претпоставити и за остале наше области.

Поред Медошевца, само привесак из Беле Цркве пружа неке хронолошке индикације, јер је нађен у гробу са другим предметима – два

4. V. Furmanek, Die Anhänger in der Slowakei, PBF XI, 3, Minhen, 1980, 31 sqq.; U. Wels-Weyrauch, Die Anhänger in Südbayern, PBF XI, 5, Stuttgart, 1991, 5 sqq.

5. B. Hansel, Beiträge zur Chronologie der mittleren Bronzezeit im Karpatenbecken, Bon, 1968, 118 sqq.

6. М. Икодиновић, *Сахрањивање под хумкама бронзаног доба у чачанском крају*, каталог изложбе, Чачак, 1985, Нр. 21.

7. М. Гарашанин/Д. Гарашанин, *Ископавање тумула у Белој Цркви*, *Зборник радова Народног музеја*, I, 1958, 40 Сл. 156.

8. Д. Гарашанин, *Копирање мејнала*, *Праисторија I*, Народни музеј Београд, 1954, 70 Т. 60, 10.

9. Н. Тасић, *Познонеолијтски, бронзанодобни и слој зводеног доба на Гомолави*, *Ради Војвођанских музеја* 14, 1965, 117 Сл. 8.

10. B. Milleker, *A Vattinai östeler*, *Temišvar*, 1905, Т. AA, 7.

11. А. Вепас/В. Џовић, *Glasinac I*, *Sarajevo*, 1956, 27 Т. VII, 5.

12. З. Вински, *Бронзанодобне оставе Ловас и Вуковар*, *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu I*, 1958, I sqq. Т. I, II, 5–7; VII, 1, 2; М. Гарашанин, *Праисторија на југу СР Србије*, Београд, 1973, 326 Т. 56.

13. Д. Поповић, у: *Праисторијске оставе у Србији и Војводини*, II, Београд, 1994, Т. 18, 3.

14. К. Вински-Gasparini, *Kultura polja sa žurama u sjevernoj Hrvatskoj*, *Zadar*, 1973, Т. 46, 21.

15. Hansel, op. cit. (нап. 5), 226.

16. Cf. Furmanek, op. cit. (нап. 4), Т. 34 и 36.

фрагментована привеска срцоликог облика са разгранатим средњим делом, облик који је карактеристичан за средњи и млађи хоризонт културе гробова са хумкама, односно фазе Goggenhofen и Asenkofen у Баварској,¹⁷ и једном иглом без главе са тордираним стаблом,¹⁸ која би по облику одговарала српастој игли из Бијелог брда у Славонији¹⁹ и датирања у ово време. На основу тога, склони смо да овај гроб датујемо у фазу Вг В2/С1, односно у средњи хоризонт културе гробних хумки. То би на исти начин опредељивало појаву кружних привесака са трном код нас у исто време.

Купаста и полулоптаста дугмад са два отвора за причвршћивање такође су карактеристична форма ране фазе средњег бронзаног доба и јављају се у великом броју у остави Ловас у западном Срему.²⁰ Она су карактеристична и за следећу фазу средњег бронзаног доба, али негде крајем средњег бронзаног доба преовлађују дугмад са петљом на задњој страни²¹. Дугмад са две рупице су посебно честа у гробовима под тумулима средњег бронзаног доба у чачанском крају, нарочито у Јанчићима, где су нађена заједно са торквесима, од којих један има спирално повијене крајеве, наочарастим привесцима са хоризонтално навијеном спојницом, украшеним наруквицама и у једном случају с срцоликим привеском који има упрошћену средњу пречку.²² На основу датовања ових облика у развијено средње бронзано доба, ову дугмад код нас треба датовати касније него у Средњој Европи, односно такође највероватније у фазу Вг В2/С1.

Украсна овална плоча са трном на задњој страни је општећена, али би се рекло да је на ивицама првобитно имала четири рупе за причвршћивање. Она има директне паралеле у Мађарској у налазима са краја средњег и почетка млађег бронзаног доба²³ тако да се настанак овог облика не може датовати пре развијеног средњег бронзаног доба. Овална плоча није нађена у остави из Ловаса, која садржи готово све типове нађене у Медошевцу.

Прстенови од савијене жице чести су кроз цело средње бронзано доба и имају директне паралеле у остави из Ловаса.²⁴ Исто може да се каже за прстенове са спиралним завршецима постављеним наспрамно

17. Ibid., 34 sqq.; Wels-Weyrauch, op. cit. (nat. 4), 19 sqq.

18. M. Garašanin/D. Garašanin, op. cit. (nat. 7), 40 Сл. 15, а.

19. Vinski-Gasparin, op. cit. (nat. 14), T. 1, 2.

20. Vinski, op. cit. (nat. 12), T. 1, IV; M. Garašanin, op. cit. (nat. 12), T. 56.

21. Cf. A. Mozsolics, *Bronzefunde des Karpatenbeckens*, Budapest, 1967, 94.

22. Икодиновић, op. cit. (nat. 6) Нр. 22-25; 52-73.

23. A. Mozsolics, *Bronze- und Goldfunde des Karpatenbeckens*, Budapest, 1973, 69 T. 11, 2.6; 62.4.

24. Vinski, op. cit. (nat. 12), T. II; M. Garašanin, op. cit. (nat. 12), T. 56.

један према другоме. И они су веома чести у бронзано доба, али остају у употреби све до краја старијег гвозденог доба.²⁷

Два лунуласта привеска са задебљањима и вертикалним пробојем у средини такође су веома раширени у Средњој Европи.²⁸ Познати су такође из оставе у Ловасу.²⁹ Они се јављају негде у раној фази средњег бронзаног доба и остају у употреби све до млађег бронзаног доба, при чему су задебљања у средини, као на нашим примерцима, уочљивија у ранијим фазама развоја.³⁰ Ови привесци су, иначе, по средњем задебљању слични срцоликим привесцима са трном на средини типа Велика Врбица, што, такође, упућује на старије датовање у оквирима средњег бронзаног доба.³¹

Звонолики привесци или тутули такође су облик који је чест у средњем и млађем бронзаном добу. По Фурманековој подели, постоје две варијанте ових тутула, са мање (варијанта А) и више развученим доњим трубастиим делом (варијанта В).³² Наши примерци би припадали варијанти А. Овакви тутули су нађени такође у гробу 164 некрополе са урнама на Карабурми у Београду, који би припадао прелазу из средњег у млађе бронзано доба,³³ као и ужичком крају, у централном гробу хумке II у Врањалима³⁴ и у хумци из Пилатовића са локалитета Ђурђевића брдо,³⁵ који би, на основу осталих заједно нађених предмета – кружних плоча са петљом на задњој страни, паруквица са нешто развученом орнаментиком, срцоликим и наочарастим привесака, одговарали крају средњег бронзаног доба (Вг С2). Михајло Зотовић је идентификовао ове привеске као штитнице за игле,³⁶ о чему је говорила и Амалија Мозолич,³⁷ али се нама чини да је прихватљивије мишљење да су служили као привесци на огрлици, напизани један на други, на шта указује њихов велики број, нарочито у неким оставама у Словачкој.³⁸ Код нас се, као што је био случај са кружним привесцима са трном, њихова првобитна функција изгубила и они су служили као појединачни комади накита.

25. Cf. I. Kilian-Dirlmeier, *Bemerkungen zu den Fingerringen mit Spiralfenden*, Jahrbuch RGZM 27, 1980, 249 sqq.

26. Mozsolics, op. cit. (nap. 21), 93; Furmanek, op. cit. (nap. 4), 37 sqq.

27. Vinski, op. cit. (nap. 12), T. III, 4.5; M. Garašanin, op. cit. (nap. 12), T. 56.

28. Furmanek, op. cit. (nap. 4), 37 sqq.

29. M. Garašanin, op. cit. (nap. 12), T. 64; III (у боји).

30. Furmanek, op. cit. (nap. 4), 33 sqq.

31. J. Тодоровић, *Историјска Карабурма II*, Београд, 1977, 42, сл на стр. 44.

32. M. Зотовић, *Археолошки и етнички проблеми бронзаног и гвозденог доба Западне Србије*, Београд, 1985, 40 T. 9, 4.6.

33. Ibid., 42.

34. Ibid., 40.

35. Mozsolics, op. cit. (nap. 21), 85.

36. Cf. Furmanek, op. cit. (nap. 4), T. 35, 17–30.

Коначно, делови огрлице са крајевима повијеним у облику спира-
ла представљају комад накита који није непознат код нас. Овај облик
огрлице нађен је до сада у два гроба у некрополи у Јанчићима код Чач-
ка³⁷ и у једном гробу из Скакаваца код Косјерића³⁸ и могао би се сма-
трати у извесном смислу као наша локална карактеристика. Гроб 3 у
хумци 1 у Јанчићима садржао је, поред огрлице, само комад салталео-
на, док су у гробу 9 из исте хумке, поред торквеса, нађене наруквице,
дугмад са две рунице и прстенови од жице – облици који су у принципу
карактеристични за старију фазу средњег бронзаног доба. Гроб у Ска-
кавцима је, уз торквес, садржао и једну дијадему, формално сличну
оној из Коњуше³⁹, па је М. Зотовић, на основу тога, датовао овај гроб у
млађе бронзано доба (гвоздено доба I по М. Гарашанину).⁴⁰ Међутим,
како је орнаментика на дијадемама различита, истовременост два ко-
мада није сигурна. Датовање нашег типа огрлице у средње бронзано
доба потврђују и наруквице са спиралним завршецима и урезима на
спиралама,⁴¹ као на примерку из Медошевца, које се са сигурношћу да-
тују у ово време.

Посебну занимљивост представља приказивање овакве огрлице
на Кличевачком идолу.⁴² Урези на спиралама огрлице још више појача-
вају сличност ове представе са нашим торквесима. Постоји могућност
да су повијени крајеви огрлице на овој статуети, као и код торквеса
статуете на Дупљајским колицима,⁴³ у суштини уметничка слобода у
тежњи да се завршетак торквеса што јасније прикаже, али је вероват-
није да је реч о представљању накита који је био у употреби. То наши
комади доказују на најбољи начин. У којој се мери огрлице са повије-
ним крајевима из Србије могу хронолошки и хоролошки повезати са
представама на банатским фигуринама, друго је питање. Накит прика-
зан на задњој страни Кличевачког идола, троугаони композитни при-
весци, кружни привесци... има најближе паралеле у бронзаној остави из
Гаја код Панчева, која се датује у млађе бронзано доба (На А1)⁴⁴, што
би, ако би се ове паралеле буквално прихватиле, датовале статуету из
Кличевца знатно касније од наших торквеса. Највероватније објашње-

37. Икодиновић, *op. cit.* (нап. 6), Нр. 67, 71.

38. Зотовић, *op. cit.* (нап. 32), 61, Т. 13,4.

39. Cf. Д. Гарашанин, *op. cit.* (нап. 8), 24 Т. XI, 1.

40. Зотовић, *op. cit.* (нап. 32), 61.

41. Икодиновић, *op. cit.* (нап. 6), Нр. 35.

42. М. Гарашанин, *op. cit.* (нап. 12), Т. 62.

43. *Ibid.*, Т. IV (у боји).

44. Р. Рапајски, у: *Праисторијске оставе у Србији и Војводини, I*, Београд, 1975, 52 sqq., Т. 51-57.

ње јесте да је овај тип огрлице био у употреби у бронзано доба дуже времена, па је тако доживео да буде приказан на појединим статуетама. У том смислу говори варијанта огрлице овог типа у Саксонској, датована у млађе бронзано доба, за коју Бернахард и Аликс Хенсел као паралелу истичу представу овакве огрлице на Дупљајским колицима.⁴⁵

На основу свега изнетог склони смо да налаз из Медошевца ставимо негде у средину средњег бронзаног доба, односно у фазу Br B2/C1.

Међу налазима из Медошевца не јављају се срцолики привесци, један од карактеристичних облика средњег бронзаног доба, који су, иначе, познати у већем броју из наших крајева и које смо већ помињали у тексту на више места. Разлог за то лежи можда у чињеници да до данас овај облик средњоевропског накита није продро толико далеко на југ, а не да постоје хронолошке разлике између налаза из Медошевца и ширења овог облика накита у наше крајеве. Но, како смо сведоци бројних нових археолошких открића и изненађења, могуће је да је реч о случајности и да ће се овај облик накита у будућности наћи и у нишком крају. Овај облик привеска, за који се сматра да је средњоевропског порекла,⁴⁶ има веома блиске паралеле у Грчкој, тако да се може помишљати на егејски подстицај у његовом креирању,⁴⁷ јавља се у Европи у више варијанти.⁴⁸ Најпростији полукружни облик се најраније јавља, али се задржава у употреби дуго. Код нас је познат из Ватина,⁴⁹ Вршца,⁵⁰ Банатске Паланке⁵¹ (Сл. 2,1), Земуна,⁵² и оставе из Клеповика код Пожаревца.⁵³ Исти тип са повијенијим крајевима познат је из Борјаша код Новог Бечеја,⁵⁴ Белегиша⁵⁵ и Београда-Карабурма,⁵⁶ а са састављеним крајевима из Вршца⁵⁷ и Дубовца⁵⁸ (Сл. 2,2). Варијанта са

45. A./B. Hänsel, *Herrscherinsignien der älteren Urnenfelderzeit. Ein Gefassdepot aus dem Saakegebiet Mitteldeutschlands*, *Acta Archaeologica et praehistorica* 29, 1997, 58 sqq.

46. Hänsel, *op. cit.* (нап. 5), 115.

47. М. Гарашанин, *Још један прилоз проблему веза Егеје и Средње Европе*, *Зборник Народних музеја*, Београд, VIII, 1975, 37 sqq. Такође, V. Furmanek, *Bronzeanhänger als Belege für Kontakte des Karpatenbeckens mit östlichen Mittelmeerraum*, *Hronos, Festschrift für Bernhard Hänsel Berlin*, 1997, 313 sqq.

48. Furmanek, *op. cit.* (нап. 4), 116 sqq.; Wels-Weyrauch, *op. cit.* (нап. 4), 34 sqq.

49. Milleker, *op. cit.* (нап. 10), Т. II, 6.

50. F. Milleker, *Vorgeschichte des Banats*, *Starinar* 3. Ser. 15, 1940, Т. 18, 25.

51. Музеј у Вршцу, непубликовано. На податку захваљујем колеги Ј. Узелцу.

52. Ј. Тодоровић, *Каталог праисторијских бронзаних предмета*, Музеј града Београда, 1971, 71, Нр. 280, Т. 37, 12.

53. Д. Јадановић, *Нови налази остатака касног бронзаног доба и раног гвозденог доба у околини Пожаревца*, *Гласник Српског археолошког друштва*, 8, 1992, 78, Т. 9, 25.

54. На податку захваљујем г. Ј. Бакалову из Зрењанина.

55. В. Трбуховић, *Праисторијска некропола у Белегишу*, *Старинар* НС XI, 1960, 125 сл. 29.

56. Тодоровић, *op. cit.* (нап. 31), 84, сл. на стр. 93.

57. Milleker, *op. cit.* (нап. 50), Т. 18, 26.

58. Музеј у Вршцу, непубликовано. На податку захваљујем колеги Ј. Узелцу.

трном на средини јавља се у остави из Велике Врбице⁵⁹ и у Параћину⁶⁰ (Сл. 2.3). Варијанта са вертикалном пречагом у средини позната је из Велебита код Септе,⁶¹ Винче код Београда⁶² и Јанчића код Чачка.⁶³ Варијанта са хоризонталом преко средње пречаге јавља се у Велебиту⁶⁴ и у Београду-Карабурма,⁶⁵ док су најчешћи привесци са тзв. разгранатим срцеликим делом који су познати из Београда-Карабурма,⁶⁶ Белотића и Беле Цркве код Крушња,⁶⁷ Гуче,⁶⁸ Пилатовића⁶⁹ и Сврачкова код Ужица,⁷⁰ као и из Велебита код Септе,⁷¹ Колута код Апатина,⁷² Вршца⁷³ и Борјасца код Новог Бечеја⁷⁴ (Сл. 2.4) и из непосредног суседства из Пађина у источној Босни.⁷⁵ Има се утисак да се привесци упрошћенијих варијанти јављају чешће у Банату, око Београда и у Поморављу, док су они разгранатији чешћи у Бачкој и западној Србији, али, такође, и око Београда. Хронолошки, прва група се могла код нас јавити већ у раној фази средњег бронзаног доба, али се задржава појединачно и знатно касније, како сведочи овакав привесак нађен у Кленовику.⁷⁶ Друга, тзв. „разграната“ група јавља се нешто касније и задржава се до млађег бронзаног доба – како сведоче бројни налази на Карабурми. Облик је, опште узевши, карактеристичан за средње бронзано доба и јавља се код нас, као и горе наведени налази из Медошевца, под утицајима из Средње Европе.

На основу ових запажања, може се претпоставити, са доста разлога, да се средњоевропски облици накита у већем броју јављају код нас у

59. М. Гарашић, *op. cit.* (нап. 12), Т. 64 и III (у боји).

60. Музеј у Параћину, непубликовано. На податку захваљујем колеги А. Сридаковићу.

61. О. Трогмајер/Секереш, *Прилог историји касног бронзаног доба Војводине, Рад Војвођанских музеја* 15-17, 1966-68, 17, sqq. Т. II, 7.

62. М. Вукмановић/Н. Радојчић, *Каталог медаља II*, Народни Музеј Београд, 1995, 66 Пр 109.

63. Икониновић, *op. cit.* (нап. 6), Пр. 23.

64. Трогмајер/Секереш, *op. cit.* (нап. 61), Т. II, 5.

65. Толоровић, *op. cit.* (нап. 31), 55, сл. на стр. 57.

66. *Ibid.*, 53, сл. на стр. 56; 90, сл. на стр. 101; 99, сл. на стр. 110 и 111.

67. М. Гарашић/Д. Гарашић, *op. cit.* (нап. 7), 21 сл. 3.6; 40 сл. 15 г; М. Гарашић, *op. cit.* (нап. 12), 368 сл. 19 а, б.

68. Д. Гарашић, *op. cit.* (нап. 8), 13, Т. VI, 4.5.

69. Зетовић, *op. cit.* (нап. 32), 41.

70. *Ibid.*, 42, Т. 10.8.11.12.

71. Трогмајер/Секереш, *op. cit.* (нап. 61), Т. II, 7.

72. Војвођански музеј, Нови Сад, непубликовано. На податку захваљујем колегици М. Јовановић.

73. Milleker, *op. cit.* (нап. 50), Т. 18, 19.

74. Војвођански музеј, Нови Сад, непубликовано. На податку захваљујем колеги П. Медошћу.

75. М. Косорић/Д. Крстић, *Хронолошка дефиниција гробова из хумки са погнуса Грнотце-Пађине-Робсвића. Зборник Народниог музеја*, Београд, XIII/1, 1988, Т. 4, 4, 5.

76. С. Јашиновић, *op. cit.* (нап. 53), 76 sqq. за скупни налаз из Кленовика чији се материјал датује од средњег бронзаног доба до Латена.

средње бронзано доба, и то не на његовом почетку, него тек у једној развијеној фази, негде у периоду Br. B2/C1. У прилог такве претпоставке говоре, на неки начин, и украсне игле бронзаног доба у Србији.⁷⁷ Овај облик накита, веома чест у бронзано доба у Европи, није карактеристичан за нашу територију у рано бронзано доба и налази из тога периода, претежно тзв. кипарских игала и сабљастих игала са увијеном главом, ограничени су на северци Банат и морнску културу. Каснији типови игала с краја раног бронзаног и с почетка средњег бронзаног доба су код нас ретки. Нешто се чешће јављају два типа, и то игле са махунастом главом (*Hulsenkopfnadeln*) и криласте игле (*Flügelnadeln*). Игле са махунастом главом су познате у целој Војводини, а један комад са истордираним стаблом је продро дубоко у Србију до Мојсиња код Чачка.⁷⁸ Криласте игле су, такође, биле омиљене и раширене у Војводини и суседним областима и задржале су се у употреби све до краја средњег бронзаног доба. Оне су, како се чини, доживеле сопствени развој на територији Војводине. Ипак, уопште узевши, ове игле нису бројне и говоре против неке велике популарности игала код нас у то време.

Игле се појављују у Србији у већем броју тек од развијене фазе средњег бронзаног доба (Br B2/C1), и то пре свега игле са пробијеним вратом различитих варијаната (*Lochhalsnadeln*) и игле са главом у облику клина или печата (*Petschaftkopfnadeln*). Најстарије игле са пробијеним вратом јављају се у Европи већ крајем раног бронзаног и почетком средњег бронзаног доба и везују се за фазу *Locham* у Баварској, али се код нас овако рано могу датовати евентуално само поједини примерци, као нпр. игле са биконичном главом и пробијеним вратом са Феудвара⁷⁹ и из Кузмина.⁸⁰ Већина игала са пробијеним вратом представља у суштини локалне варијанте и припада развијеном средњем бронзаном добу, како сведоче налази ових игала из Бачке, Баната, северне и западне Србије. Игле са печатастом главом су један од главних облика културе гробних хумки и јављају се у Средњој Европи у фазама *Goggenhofen* и *Asenkofen* (Br B2/C1 i Br C2). Код нас су познате такође из тог периода, при чему се примећује варирање појединих елемената у дома-

77. О иглама бронзаног доба код нас, говорио сам детаљно у рукопису предатом за штампу за међународну серију *PBF* „*Die Nadeln im Zentralbalkan*“, Cf. ипаче за ова питања, J. Rihovsky, *Die Nadeln in Mähren und im Ostenalpengebiet*, *PBF* XIII, 5, 1979, и М. Новотна, *Die Nadeln in der Slowakei*, *PBF* XIII, 6, 1980.

78. Музеј у Чачку, необјављено.

79. В. Hansel/P. Medović, *Zur Stellung des bronzezeitlichen Pančevo-Omoljica Stils innerhalb der Keramikentwicklung der Vattina-Kultur*, *Стамбулар НС*, 40/41, 1989/90, 117 Ст. 5.

80. Ј. Анђелић, у: *Археолошка истраживања буг аутоцијни кроз Српст*, Нови Сад, 1995, 73. Т. 1.1.

ћим радионицама. Занимљиво је да се поједине стилске карактеристике ових печатастих игала задржавају и касније на неким локалним типовима с краја средњег и почетка млађег бронзаног доба, нпр. на иглама са плочастом и кугластом главом и проширеним вратом, што говори о коначном прихватању игала као уобичајеног накита у неким подручјима наше територије, као што су северна Бачка или западна Србија. Млађе бронзано доба означава период када су игле код нас веома честе, јавља се велики број типова, неки настали под утицајем из Средње Европе док се један број може сматрати локалним остварењима.

Развој и смена појединих култура и културних група и њихова бронзана индустрија указивали би, уопште узевши на овакав след догађаја.⁸¹ Рано бронзано доба је обележено ширењем винковачке културе у Срему и западној Србији, која се не одликује посебним бронзаним облицима, и појавом моришке културе, богате металом али ограничене претежно на северци Банат. У унутрашњости Србије метални облици се у то време јављају само спорадично. Следи доминација ватинске културе, која се јавља у рано бронзано доба, али наставља свој развој у средњем бронзаном добу када се дезинтегрише и разлаже у више мањих локалних појава у Војводини и Србији. И овде је уочљиво сиромаштво бронзаних типова и бронзаних налаза уопште. Богаћење репертоара бронзаних облика код нас везано је, чини се, за продоре са севера, за појаву инкрустоване керамике крајем раног бронзаног доба која се временом лагно интегрише у домаће културне групе, и још више за утицаје и могућу делимичну пенетрацију посилаца културе гробних хумки ка југу у развијено бронзано доба.

Ове претпоставке о развоју бронзане индустрије у Србији у бронзано доба, које износимо, биће, међутим, потврђене тек будућом детаљном анализом целокупног бронзаног материјала код нас. Тада ће се показати који је био удео страних утицаја, оних са севера, из Средње Европе, као и евентуалних струјања са југа, из Грчке, на формирање бронзаних облика на нашој територији, а колика је и каква била улога и могућности домаћих радионица, које су свакако постојале у Србији и биле активне све ово време.

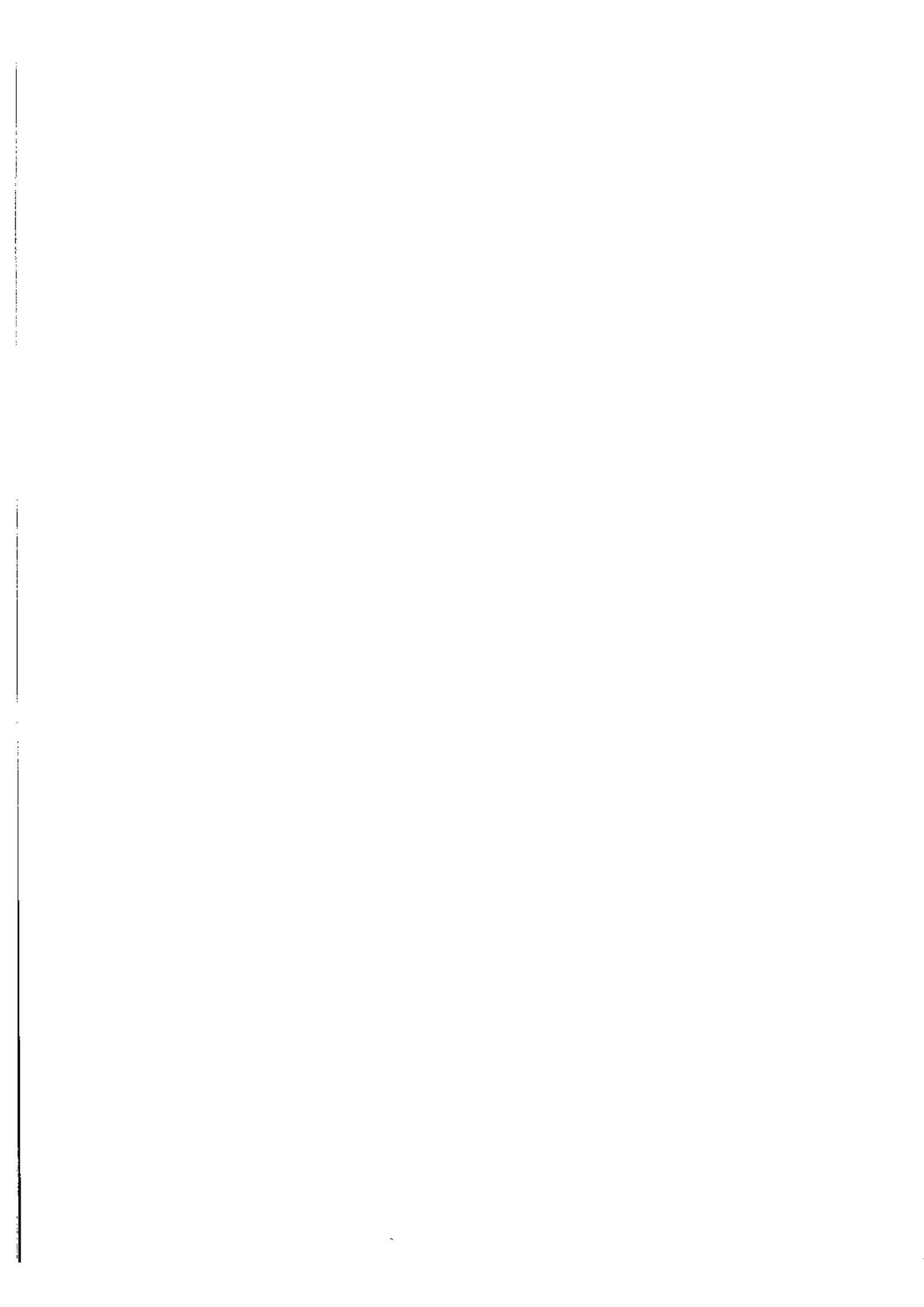
81. Cf. последње „*The Yugoslav Danube Basin and the Neighbouring Regions in the 2nd Millenium B. C.*”, Belgrade-Vršac, 1996, особито текстове Н. Тасића, *Das Problem der Funde vom Szeverme im Banat und ihre Chronologie*, стр. 147 sqq. и П. Медовића, *Die inkrustierte Keramik der Mittelbronzezeit in der Vojvodina*, стр. 163 sqq. Cf. такође, Н. Тасић, *Die Zone Südpannoniens und der Donauniederung in der frühen Bronzezeit*, *Balkanica*, XXVI, 1995, 7 sqq.

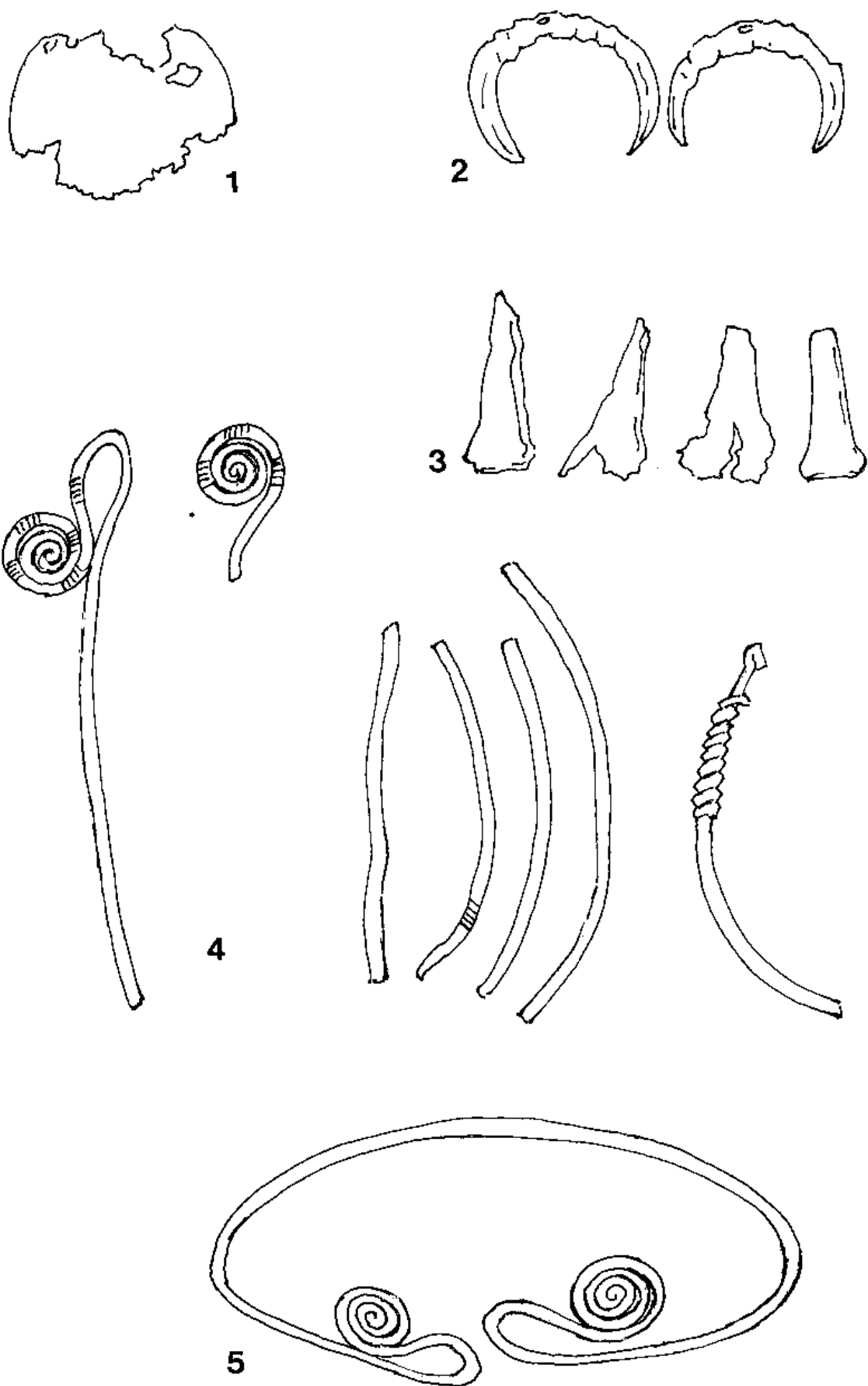
NOTES SUR L'ÂGE DU BRONZE EN SERBIE

Malgré les nombreux objets mis au jour, on ne connaît pas encore, dans tous ses détails, l'âge du bronze, tel qu'il a été sur le territoire de la Serbie actuelle. La raison pour laquelle il en est ainsi réside, en partie, dans le fait que ce territoire a suivi, pendant l'âge de bronze, sa propre évolution, distincte de celle qui caractérisait les régions du nord et du sud, Europe Centrale et bassin égéen, d'où certaines difficultés quant à la situation chronologique de certains phénomènes établis sur notre sol et des doutes, lorsqu'il s'agit de les interpréter du point de vue de la culture. L'auteur analyse un groupe d'objets en bronze, probablement funéraires, qui ont été mis au jour à Medoševac, près de la ville de Niš, et qui ne sont pas suffisamment connus; ce groupe contient un ornement demi-circulaire en bronze, avec un ardillon au milieu; plusieurs dizaines de pièces d'applique en forme de boutons à deux trous, une plaque décorative de forme ovale cinq anneaux en fil de fer spiral, cinq bagues avec têtes en spirale, deux ornements en forme de croissant, quatre breloques en forme de cloche et fragments d'un collier aux extrémités recourbées. Bien que, en Europe centrale, on situe un certain nombre de ces objets au début même de l'âge du bronze moyen, la plaque ovale munie d'un ardillon sur son envers et le collier aux extrémités recourbées en spirale datent d'une époque postérieure et on peut les situer avec certitude dans la phase évoluée de l'âge de bronze moyen. L'auteur traite aussi de la fabrication des objets en bronze au cours de l'âge du bronze et, en se fondant sur certains indices, il suppose que l'abondance et la diversité de formes des objets en bronze ne se manifestent que dans la phase évoluée de l'âge de bronze moyen, sous l'influence des cultures du nord, d'abord sous la forme de la céramique incrustée, au début de l'âge du bronze moyen, ensuite, surtout sous l'influence de la culture de tertres funéraires, dans la phase évoluée de l'âge du bronze moyen. Avant cette époque, les types d'objets en bronze sont peu nombreux et le bronze en général est plutôt rare sur le territoire de la Serbie actuelle.

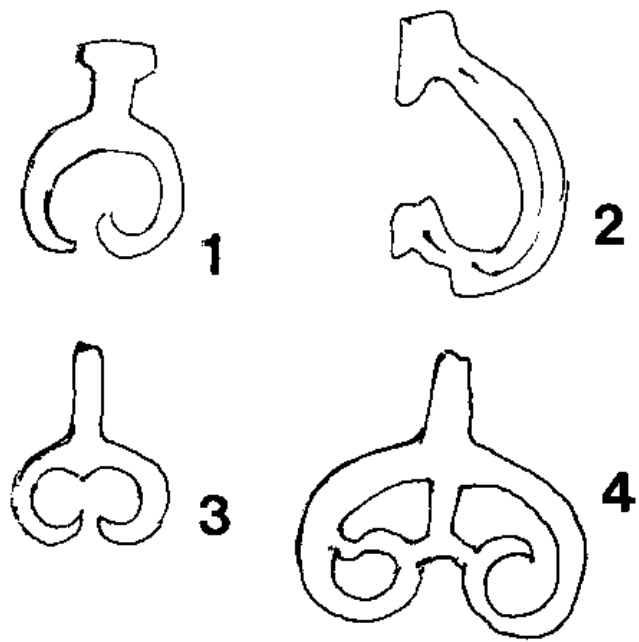
Toutefois, seule une analyse détaillée des objets en bronze remontant à l'âge du bronze pourrait donner une réponse à la question de savoir quelle a été la part des influences étrangères sur la formation de l'industrie de bronze sur notre sol et quels ont été le rôle et les possibilités des ateliers qui y existaient indubitablement et qui fonctionnaient au cours de toute cette période.

Rastko VASIĆ





Сл. 1. Медошевац код Ниша: 1 – овална плоча; 2 – дувуласти привесци; 3 – знополики привесци; 4 – фрагменти огрлице са спиралним крајевима; 5 – реконструкција огрлице са спиралним крајевима



Сл. 2. Срцолики привесци: 1 – Банатска Паланка; 2 – Дубовац; 3 – Параћин, 4 – Борјан код Новог Бечеја